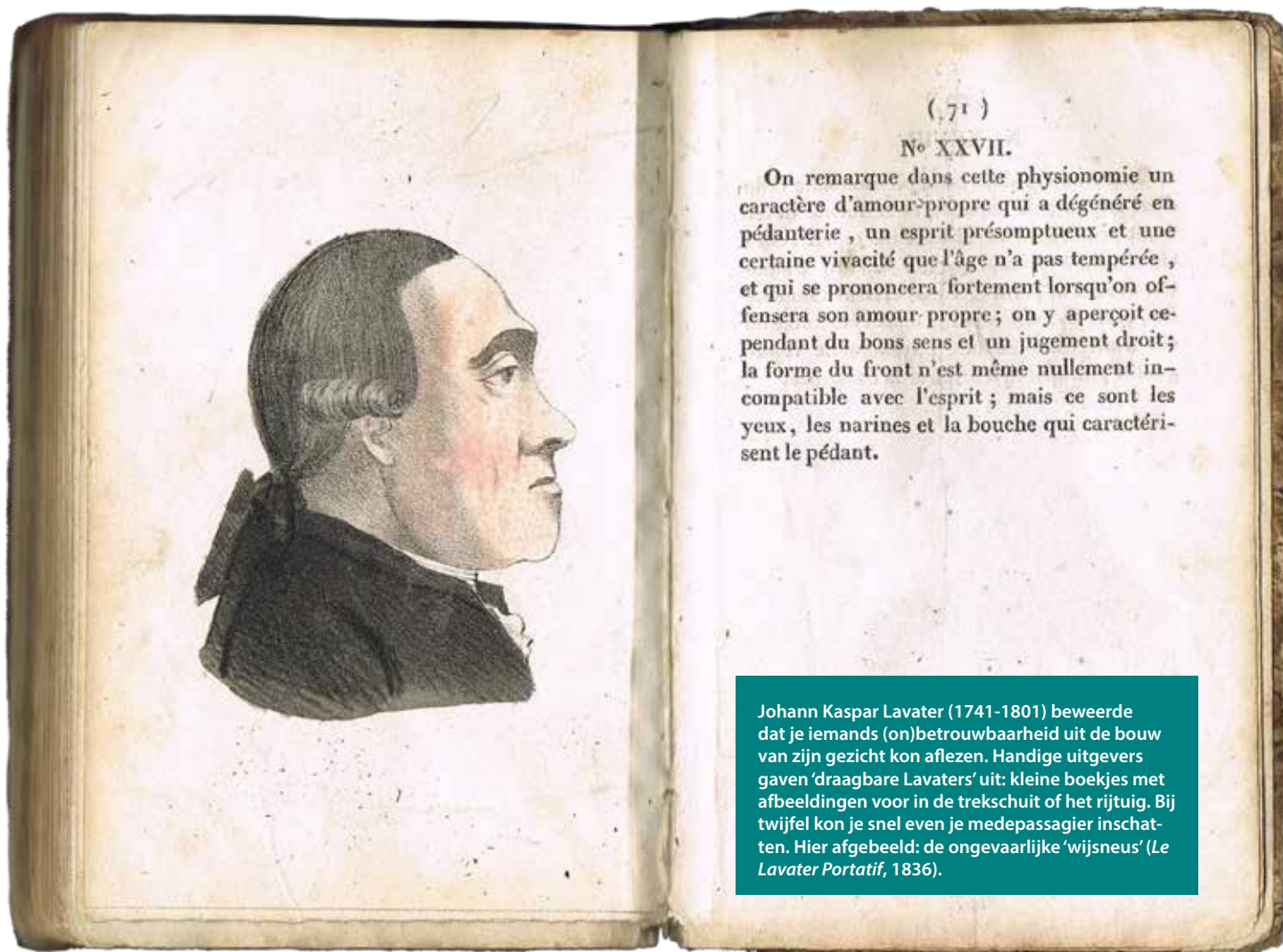

Boeventronies?

Het uiterlijk van de crimineel

Johann Kaspar Lavater (1741-1801) beweerde dat je iemands (on)betrouwbaarheid uit de bouw van zijn gezicht kon aflezen. Handige uitgevers gaven 'draagbare Lavaters' uit: kleine boekjes met afbeeldingen voor in de trekschuit of het rijtuig. Bij twijfel kon je snel even je medepassagier inschatten. Hier afgebeeld: de ongevaarlijke 'wijsneus' (*Le Lavater Portatif*, 1836).

Kun je aan iemands uiterlijk zien of hij kwade bedoelingen heeft? Het is een controversiële vraag die Chinese onderzoekers in 2016 wilden beantwoorden door zelflerende software tweeduizend foto's van criminele en niet-criminele mannen te laten analyseren. Zij waren zeker niet de eersten: geleerden hebben eeuwenlang geprobeerd aan te tonen dat misdadigers er anders uitzien dan nette, oppassende burgers. **Jaco Berveling** duikt in de geschiedenis van de gelaat- en schedelkunde.

Spotprenten op frenologisch onderzoek. Geheel rechts: een uitzendbureau voor bedienden beoordeelt kandidaten op hun geschiktheid (ca. 1840). Hiernaast: Franz Joseph Gall heeft het hoofd van een meisje onderhanden (ca. 1825, beide Wellcome Collection).

Het idee dat iemands uiterlijk veel zegt over zijn innerlijk, was met name in de 18de en 19de eeuw enorm in zwang. Zowel de fysiognomie (gelaatkunde) als de frenologie die naar de vorm van de schedel keek, trok een groot publiek. Dit kwam aanvankelijk vooral door de Zwitserse predikant Johann Kaspar Lavater (1741-1801), een destijds beroemde theoloog die ervan overtuigd was dat je iemands karakter uit de bouw van zijn gezicht kan aflezen. Hij was geïnspireerd door eerdere geleerden zoals Giambattista della Porta (zie kader). Lavater herhaalde echter niet eenvoudig de inzichten van zijn voorgangers, maar ging zelf op onderzoek uit. Door te kijken en vergelijken probeerde hij wetmatigheden te achterhalen. Geheel in lijn met het opkomende Verlichtingsdenken vond hij dat de tijd rijp was voor een meer 'wetenschappelijke' benadering van de fysiognomie. Hij verzamelde tal van portretten, silhouetten, gipskoppen en schedels en vergeleek de gezichten systematisch. Het resultaat van zijn werk verscheen als *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntnis und Menschenliebe* (1775-1778), dat ook in het Nederlands werd vertaald.

Gezichten kon je volgens Lavater zien als vingerafdrukken van God. Door ze op de juiste wijze te lezen kreeg je meer

kennis over jezelf, je medemens en de Schepper. Met zijn fysiognomie hoopte Lavater de 'mensenliefde' te bevorderen. De gelaatkunde bood een soort handleiding om mensen beter te begrijpen en zou hen zo nader tot elkaar brengen. Je ging echter ook negatieve eigenschappen beter zien: je kreeg door wie je wel of niet kon vertrouwen. Zo bestudeerde Lavater het portret en het silhouet van de Duitse misdadiger Johan Rutgerodt

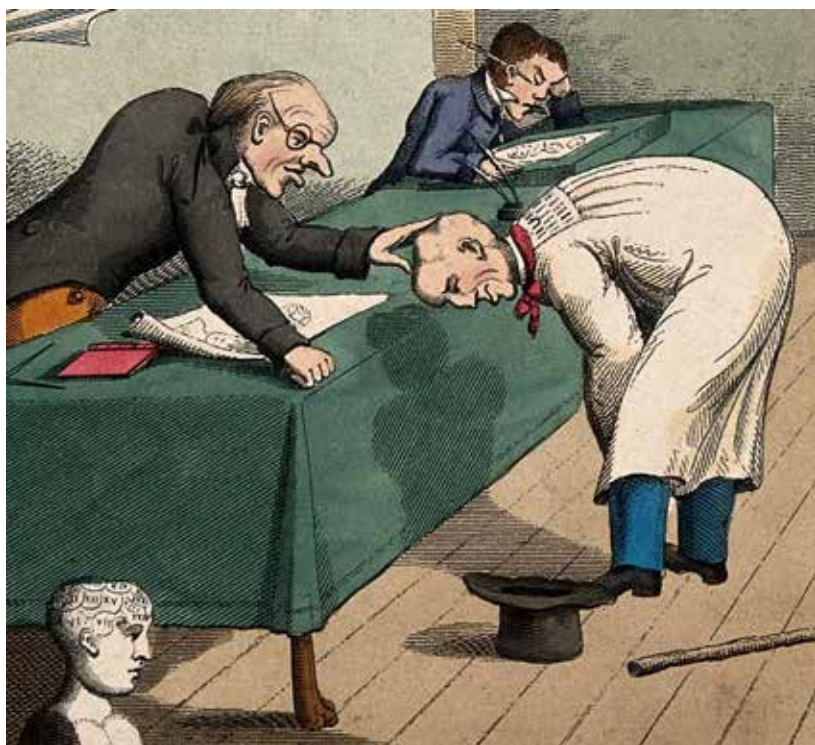
(1733-1775) en concludeerde dat het een onmens moest zijn geweest, een 'levende satan'. En inderdaad: Rutgerodt had zijn dienstmeid vermoord en later ook nog zijn vrouw.

In een mum van tijd verspreidden Lavaters denkbeelden zich over heel Europa. Navolgers verenigden zich in allerlei fysiognomische sociëteiten en probeerden de gelaatkunde verder te ontwikkelen. Een deel van hen gaf bovendien een praktische draai aan de fysiognomie. Zo ontstonden er 'draagbare lavaters', kleine boekjes die makkelijk mee te nemen waren op reis. Wanneer je een rijtuig met onbekenden deelde, kon je nu discreet nagaan wat voor vlees je in de kuip had.

Knobbels op het hoofd

De in Duitsland geboren medicus Franz Joseph Gall (1758-1828) borduurde voort op de wetenschappelijke insteek van Lavater en verzamelde net als zijn

Giambattista della Porta (1541-1615) kwam na het bestuderen van terechtgestelde criminelen tot de slotsom dat vooral mensen met kleine oren, borstelige wenkbrauwen, een kleine neus en grote lippen geneigd waren misdaden te plegen. De Italiaanse renaissancegeleerde greep voor zijn gelaatkunde terug op de Griekse filosofen Socrates, die alleen studenten aannam van wie hij aan het gezicht kon zien dat ze aanleg hadden voor filosofie, en Aristoteles, die verschillende onderdelen van het gezicht duidde: grote ogen wezen bijvoorbeeld op haat, nijd en ongehoorzaamheid en een smal voorhoofd op wispelturigheid.

Joseph Gall (1758–1828): de schedel plooit zich naar de hersenen

loze karakteranalyses kon maken, zijn lezingen waren volgens een toehoorder bovendien ‘voor iedereen vatbaar’ en doorspekt met vrolijke en aandacht opwekkende anekdotes. Met deze goed bezochte lezingen trok hij samen met Spurzheim in 1805 en 1806 door Europa, waarna hij zich vestigde in Parijs. Hier zou hij tot zijn dood werken als arts en onderzoeker.

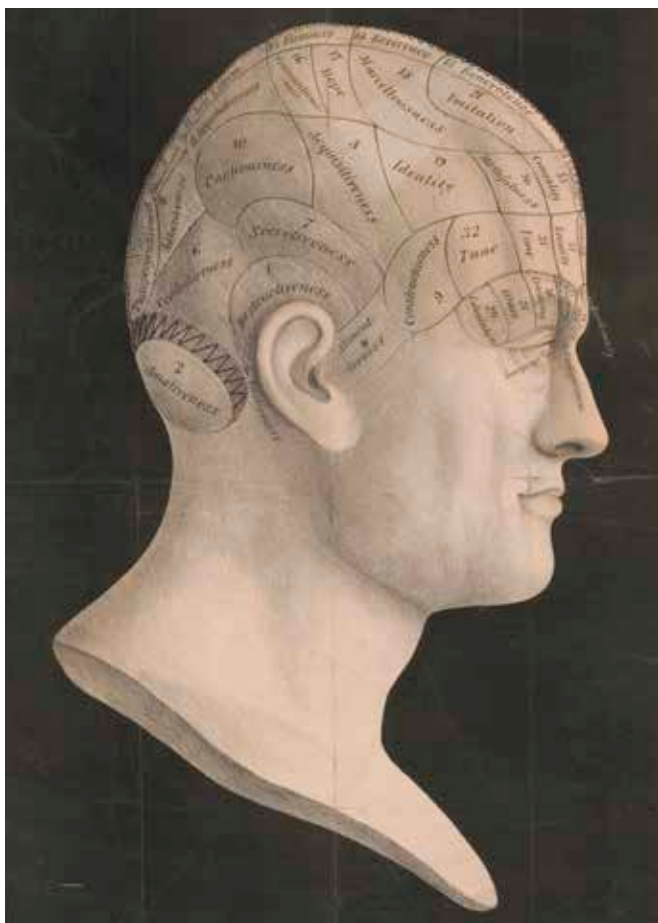
Studenten brachten in 1824 een bijzondere schedel voor hem mee. Gall bekeek en betastte hem van alle kanten en stak vervolgens zonder een spoor van aarzeling van wal: ‘Dat is het hoofd van een terechtgestelde, die ongetwijfeld door de bandeloosheid van zijn hartstochten een misdaad heeft gepleegd; [...] zijn karakter moet somber zijn geweest en hij werd beheerst door vernielzucht.’ De studenten hoorden zijn relaas met open mond aan. Ze hadden zich in het diepste geheim meester gemaakt van het hoofd van Antoine Léger, die een vijftienjarig meisje had ontvoerd, verkracht, vermoord en opgegeten.

Oefening en zelfdiscipline

In 1813 kregen Gall en Spurzheim slaande ruzie. Galls assistent wilde de schedelleer aanpassen en populariseren en zijn leermeester zag dat absoluut niet zitten. Daarna ging Spurzheim zijn eigen weg. Hij ontwikkelde een eigen variant van de schedelkunde die hij ‘frenologie’ (de wetenschap van de geest) noemde. Spurzheim onderscheidde meer organen dan Gall, paste sommige aan en ordende ze in een hiërarchisch systeem. Bovendien gaf hij een optimistische draai aan de schedelkunde: de mens was geen slaaf van zijn hersenen, maar kon zich door oefening en zelfdiscipline verbeteren.

Dit idee sloeg aan en met lezingenreeksen in onder meer Frankrijk, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten wist Spurzheim een breed publiek te interesseren voor de frenologie. De afbeeldin-

De verdeling van de karaktereigenschappen over de schedel volgens Dr. Spurzheim (ca. 1834, Library of Congress).

naar (de werking van) de hersenen. Samen met zijn assistent de medicus Johann Gaspar Spurzheim (1776-1832), die hem vanaf 1800 bijstond, introduceerde Gall de organologie of hersenleer.

Gall was van mening dat de hersenen uit onafhankelijke, gespecialiseerde organen bestonden die verantwoordelijk waren voor bepaalde neigingen, gevoelens en vermogens. Hij onderscheidde zevenentwintig verschillende organen, zoals ‘vriendschap’ en ‘goedheid’, maar ook ‘moordlust’ en ‘steelzucht’. Deze eigenschappen kon je waarnemen omdat de schedel zich, volgens Gall, naar de hersenen plooid: een sterk ontwik-

voorganger enorme aantallen schedels en gipsmodellen van hoofden, die hij zo wetenschappelijk mogelijk wilde analyseren. Anders dan Lavater keek hij niet in de eerste plaats naar gezichten, maar

kelde eigenschap werd zichtbaar door een knobbel. Dit werd bekend als Galls schedelleer of schedelkunde. Hij had niet alleen de reputatie dat hij op basis van zijn schedelleer feil-

gen en bustes met in vakjes verdeelde hoofden hielpen daarbij. Met talloze frenologische genootschappen, goed bezochte lezingen en duizenden boeken en pamfletten maakte de frenologie tussen 1820 en 1860 een bloeiperiode door. Menigeen liet zijn hoofd door een frenoloog betasten en analyseren.

Andere, minder blijmoedig ingestelde frenologen richtten zich speciaal op het thema criminaliteit. De Brit Frederick Bridges (?-1883) vond bovendien dat er maatschappelijke consequenties verbonden konden worden aan frenologische analyses: mensen met een crimineel schedeltype moesten goed in de gaten worden gehouden. Soms werden zulke analyses in rechtszaken gebruikt, zoals in 1853 toen een Amerikaanse rechter op deze manier liet bepalen of een huishoudster die een kind had vergiftigd, veroordeeld moest worden voor moord of dat ze als krankzinnig moest worden beschouwd.

Lombroso

Criminologen werkten de frenologische ideeën verder uit. Met name het werk van de Italiaan Cesare Lombroso (1835-1909) had grote invloed. In zijn belangrijkste boek *L'uomo delinquente* (De misdadige mens) uit 1876 stelt de hoogleraar dat criminelen gedegene-reerd waren: ze hadden als het ware een stapje terug gedaan in de evolutie. Op

basis van een mix van gelaat- en schedelkunde concludeerde hij dat misdadigers trekken hadden die deden denken aan apen en andere 'lagere primaten'. Zo hadden dieven een expressief gezicht met platte neus en een hellend voorhoofd, kleine ogen die je nooit direct aankeken en dikke wenkbrauwen. Verkrachters hadden sprankelende

hadden immers kleinere hoofden en daardoor beduidend minder hersen-massa dan Europeanen.

Ook Nederlandse geleerden borduurden op dit soort ideeën over de inferioriteit van bepaalde volken voort. De in Nederlands-Indië gestationeerde dokter Cornelis Swaving (1814-1881) bijvoorbeeld gebruikte zijn grote schedelverzameling

Lombroso: verkrachters hebben sprankelende ogen, delicate trekken en gezwollen lippen en oogleden, en de meesten zijn tener gebouwd

ogen, delicate trekken en gezwollen lippen en oogleden, en de meesten waren tener gebouwd.

Op vergelijkbare wijze werden verschillende volken onder de loep genomen. De verschillen tussen 'Nazionalköpfen', gelaatstreken die 'typisch' waren voor een volk, verklaarden volgens Gall waarom sommigen niet verder dan drie konden tellen en waarom anderen het verschil tussen mijn en dijn maar niet onder de knie kregen. Hij beschouwde het bovendien als een uitgemaakte zaak dat de geestelijke vermogens van 'negers' beperkt waren: ze

en 'craniologische studiën' in 1846 om de fysieke, intellectuele en morele staat van de Europeaan te vergelijken met die van de Indiër, Chinees en Afrikaan. Hij kwam tot stevige conclusies: de inlanders waren moreel onderontwikkeld en niet al te slim. Ze hadden dan ook een vooruitstekende mond, mopsneus en plat voorhoofd.

Het bendelid Johannes Pieter Matthys van den Bos (alias Nolleltjes Jan) (ca. 1806, Haags Gemeentearchief).

De bende Zwartjesgoed

Leden van de bende Zwartjesgoed hielden zich tussen 1798 en 1806 in Nederland bezig met diefstal, moord en roofmoord. Johan Hersberg (bijgenaamd Jan Hanneke), Johan Baptist (alias Groottoog) en Johannes van den Bos (ofwel Nolleltjes Jan, zie afbeelding) werden terechtgesteld in 1806. Een kolfje naar de hand van de hooggeleerde Pieter de Riemer (1769-1831), die in Den Haag colleges anatomie gaf en zich bekwaamde in chirurgie en verloskunde. De Riemer was benieuwd of de schedelleer van Gall klopte en verzamelde schedels voor zijn eigen museum. Hij wist de hand te leggen op die van de bendeleden. Gall was nieuwsgierig naar De Riemers collectie en ging in 1806, toen hij door Nederland trok om lezingen te geven, bij De Riemer langs en probeerde er met veel poeha zijn kennis te etaleren. Hij wist dat De Riemer veel koppen van moordenaars bezat. Gall koos twee schedels uit en liet zien dat de organen van diefstal en moord prominent aanwezig waren. De Riemer wees Gall er echter fijntjes op dat hij de schedels van twee onschuldige burgers te pakken had. De Weense geleerde was na deze terechtwijzing zo op zijn teentjes getrapt dat hij het niet meer met De Riemer over de schedelleer wilde hebben. De schedels behoren nu tot de collectie van het Universiteitsmuseum Groningen.

Amerikaanse vrouw met een psychograaf (1931, Library of Congress).

De schijn van objectiviteit

Hoewel deze wetenschappers honderden schedels en gipsafdrukken van overleden misdadigers verzamelden en met talloze metingen en statistieken de schijn van objectiviteit wisten te wekken, kregen hun methoden al snel kritiek. De Duitse hoogleraar wis- en natuurkunde Georg Christoph Lichtenberg (1742-1799) vond de fysiognomie bijvoorbeeld een zinloze en gevaarlijke onderneming. Zelfs een vijftig kilo zware fysiognomische atlas zou de mens, volgens hem, geen fractie doorzichtiger maken. En als je de gelaatkundigen hun gang liet gaan, werden onschuldigen op basis van hun uiterlijk veroordeeld, nog voor ze ook maar één misstap hadden begaan.

Eind 19de eeuw liet steeds meer onderzoek zien dat er ook van Lombroso's leer niets deugde. In een Duits onderzoek naar de schedels van 968 gevangenen werden de door hem voorspelde afwijkingen in 1893 niet aangetroffen. Soms kreeg de frenologie ook kritiek in eigen kring. Henry C. Lavery (1870-1954) uit Wisconsin vond dat er behoefte was aan een meer objectieve en accurate meetmethode. Hij ontwikkelde rond 1900 de psychograaf, een apparaat dat eruitzag als een droogkap en dat de schedel nauwkeurig kon lezen, zonder dat er nog een mensenhand aan te pas kwam. Je ging onder de machine zitten die met tientallen voelsprietten je hoofd aftastte, binnen 90 seconden 160 verschillende karaktereigenschappen evalueerde en vervolgens het resultaat afdruckte voor 32 eigenschappen. Er werden 45 apparaten gebouwd die een aantal jaren een groot succes waren in theaters, hotellobby's en grote woningen.

Zeker vanaf 1850 stonden de gelaat- en schedelkunde te boek als pseudowetenschappen. Ze raakten verder in diskrediet toen de nazi's een rassenleer ontwikkelden die ervan uitging dat je mensen op basis van lichamelijke kenmerken bij een bepaald ras kon indelen. Om het Duitse volk raszuiver te houden moesten Joden en andere 'vreemde elementen' worden herkend en 'weggezuiverd'. Tot omstreeks 1970 lagen de fysiognomie en frenologie op het

kerkhof van de wetenschap, maar toen kregen psychologen weer belangstelling voor de relatie tussen gelaat en karakter. En sinds 2010 heeft een handvol Amerikaanse onderzoeksteams en een groep Chinese onderzoekers zich opnieuw de vraag gesteld of criminelen aan hun gezicht te herkennen zijn. Met behulp van zelflerende software concludeerden de Chinese onderzoekers Xiaolin Wu en Xi Zhang van de Jiao Tong Universiteit in Shanghai dat dit inderdaad kan. Hadden de oude gelaatkundigen en frenologen dan toch gelijk? Daar lijkt het niet op: de foto's die ze aan hun software 'gevoerd' hadden, verschilden op een belangrijk punt van elkaar. Die van de criminelen kwamen van de politie, die van de niet-criminelen van het internet. Het computerprogramma vond geen verschillen in de bouw van gezichten, maar verschillen

in gezichtsuitdrukking. De criminelen keken neutraal in de lens, terwijl de niet-criminelen, die een positieve indruk wilden maken, een subtiele, nauwelijks zichtbare glimlach vertoonden. De software had een glimlach opgepikt, meer niet. Het Chinese onderzoek werd getypeerd als 'fysiognomie in nieuwe kleren', als de 'frenologie van de 21ste eeuw'. Ook ditmaal ging het om 'gevaarlijke pseudowetenschap'.

Jaco Baveling is wetenschapsjournalist en publiceerde eerder *Op het tweede gezicht. De relatie tussen gelaat en karakter* (2014).

VERDER LEZEN

► **Theo Mulder**, *De hersenverzamelaar. Het roerige leven van Franz Joseph Gall (1758-1828)*, Balans, 2019.